

3 KRONIKA²⁰²² 70

IZ ZGODOVINE LJUTOMERA

70
2022

KRONIKA

kronika.zzds.si/kronika

Iz zgodovine
Ljutomera

Uredil Miha Preinfalk

IZDAJA ZVEZA ZGODOVINSKIH DRUŠTEV SLOVENIJE

<https://zzds.si>

Kronika 2022, letnik 70, številka 3 – Iz zgodovine Ljutomera

Odgovorni urednik/ Managing editor:

dr. Miha Preinfalk (Ljubljana)

Tehnična urednica/ Technical editor:

mag. Barbara Šterbenc Svetina (Ljubljana)

Uredniški odbor/ Editorial board:

mag. Sonja Anžič-Kemper (Pforzheim, Nemčija), dr. Aleš Gabrič (Ljubljana),
dr. Stane Granda (Ljubljana), dr. Katarina Keber (Ljubljana), dr. Miha Kosi (Ljubljana),
dr. Harald Krahwinkler (Celovec), Irena Lačen Benedičič (Jesenice),
dr. Tomaž Lazar (Ljubljana), dr. Hrvoje Petrić (Zagreb), dr. Vlasta Stavbar (Maribor),
dr. Imre Szilágy (Budimpešta) in dr. Nadja Terčon (Piran)

Za znanstveno korektnost člankov odgovarjajo avtorji.

© Kronika

Redakcija te številke je bila zaključena:

20. oktobra 2022

Naslednja številka izide/ Next issue:

februar/ February 2023

Prevodi povzetkov/ Translations of Summaries:

Manca Gašperšič - angleščina (English)

Lektoriranje/ Language Editor:

Rok Janežič, Jasmina Muhič

UDK/ UDC:

Breda Pajsar

Uredništvo in uprava/ Address of the editorial board:

Zgodovinski inštitut Milka Kosa ZRC SAZU / Milko Kos Historical Institute at ZRC SAZU
Novi trg 2, SI-1000 Ljubljana

Letna naročnina/ Annual subscription:

za posameznike/ Individuals 25,00 EUR

za študente in upokojene/ Students and Pensioners 18,00 EUR

za ustanove/ Institutions 30,00 EUR

Cena te številke v prosti prodaji/ Single issue 20,00 EUR

Izdajatelj/ Publisher:

Zveza zgodovinskih društev Slovenije

Aškerčeva cesta 2

SI-1000 Ljubljana

Transakcijski račun/ Bank Account:

Zveza zgodovinskih društev Slovenije 02010-0012083935

Sofinancirajo/ Financially supported by:

Javna agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije/ Slovenian Research Agency
ZRC SAZU, Zgodovinski inštitut Milka Kosa/ ZRC SAZU, Milko Kos Historical Institute

Izid te številke so finančno podprli tudi:

Občina Ljutomer, Cleangrad, Krim, Filipič Srečko Transport, Teleing gradnje,

Avto Rajh, Makoter d. o. o. in M-Energetika.

ZRC SAZU
Zgodovinski inštitut
Milka Kosa

FILIPČ SREČKO
transport d.o.o.

TELEING
GRADNJE d.o.o.

CLEANGRAD

MAKOTER d.o.o.

m-energetika
energija za našo prihodnost

Računalniški prelom/ Typesetting:

Medit d.o.o.

Tisk/ Printed by:

Fotolito Dolenc d.o.o.

Naklada/ Print run:

420 izvodov/ copies

Revija Kronika je vključena v podatkovno bazo/ Kronika is indexed in:

Scopus; Historical Abstracts, ABC-CLIO; MLA International Bibliography; PubMed; ERIH Plus; Bibliography of the History of Art.

Na naslovni strani/ Front cover: Vladimir Potočnik: Ljutomer, olje na platno (oil painting), 2011, 100 x 150 cm (RKD 264, inv. št. 193)

Na zadnji strani/ Back cover: Grb Ljutomera / Coat of Arms of Ljutomer (RKD Občine Ljutomer, evid. list 251).

CIP - Kataložni zapis o publikaciji
Narodna in univerzitetna knjižnica, Ljubljana

94(497.4Ljutomer)(082)

IZ zgodovine Ljutomera / uredil Miha Preinfalk ; [prevodi povzetkov Manca Gašperšič - angleščina]. -
Ljubljana : Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 2022. - (Kronika, ISSN 0023-4923 ; letn. 70, št. 3)

ISBN 978-961-6777-30-8
COBISS.SI-ID 127614979

40. zborovanje Zveze zgodovinskih društev Slovenije Izzivi slovenskega zgodovinopisja v 21. stoletju

Vljudno vabljeni na **40. zborovanje slovenskih zgodovinarjev, ki bo potekalo 19. in 20. aprila 2023, v Novi Gorici**. Glede na to, da gre za jubilejno zborovanje, smo z organizacijo počakali na čas, ko močno upamo, da nam epidemija ne bo preprečila izvedbe dogodka v živo.

Poleg sodelujočih, ki se boste zborovanja udeležili s prispevki, prijazno vabljeni tudi vsi, ki bi se zborovanja želeli udeležiti le kot poslušalci in sodelujoči v diskusijah, ki bodo sledile posameznim prispevkom. V slednjem primeru se prijavite z e-pošto na info.zzds@gmail.com, **do 20. februarja 2023**.

Veselimo se vsebinsko in metodološko bogatega jubilejnega zborovanja, ki bo, tako si želimo, obravnavalo vsa zgodovinska obdobja!

Kotizacija za zborovanje znaša 60 evrov, v zadnjem mesecu pred zborovanjem pa 70 evrov; vključevala bo tudi osvežitev med odmori. Plačilo kotizacije bo mogoče od 30. januarja 2023 dalje. O tehničnih podrobnostih glede plačila vas bomo pravočasno obvestili na spletni strani Zveze zgodovinskih društev Slovenije (<https://zzds.si/>) in prek zgo-liste.

Vodstvo ZZDS

KAZALO

Razprave

Miha Preinfalk:	Ljutomer – majhna, a samozavestna prestolnica Prlekije.....	495
	Ljutomer – a small yet confident capital of Prlekija	497
Martin Bele:	Ljutomer v srednjem veku	499
Andrej Hozjan:	Posestne razmere na Ljutomerskem do razpusta zemljiških gospostev (1848).....	511
Tomaž Markovič:	Delitev zemljiške posesti Tomaža Ignaca barona Mauerburga v okolici Ljutomera	549
Boris Golec:	Hišna posest v trgu Ljutomer od njegovih začetkov do franciscejskega katastra	561
Igor Sapač:	Grad (Gornji) Ljutomer. Arhitekturnozgodovinski oris	611
Igor Sapač:	Grad Branek. Arhitekturnozgodovinski oris	659
Mojca Horvat:	Arhivski fond Magistrat Ljutomer (1535–1914)	739
Boris Golec:	Ne Murat in ne Pašič, pokristjanjeni Turki so bili drugi Lotmeržani	757
Metoda Kemperl:	Župnijska cerkev v Ljutomeru in zgodnjebaročna sakralna arhitektura v Prlekiji	765
Simona Kostanjšek Brglez, Boštjan Roškar:	Baročna oprema ljutomerske cerkve sv. Janeza Krstnika	783
Lilijana Urlep:	Slomšek Ljutomera ni obiskal samo enkrat, ampak dvakrat	797
Nina Ditmajer:	Franc Cvetko – slovenski Cicero	809
Tomaž Markovič:	Obrt v Ljutomeru skozi čas	819
Miha Šimac:	Ljutomerska fara v veliki vojni: paberki iz Nadškofijskega arhiva Maribor in časopisnih notic	839
Branko Vnuk:	Opus ljutomerskega slikarja Romana Fekonje (1868–1910) v luči časopisnih in drugih virov	857
Klemen Kocjančič:	»Najhujše zlo v Prlekiji«: <i>Polizei-Reiter-Abteilung</i> <i>Serbien</i> v Ljutomeru in okolici	895
Bogdan Kolar:	Ljutomerčan Jakob Kolarič – organizator in povezovalac Slovencev v Torontu.....	909
Matija Zorn, Peter Mikša:	Mejniki na štajersko-ogrski meji – nekaj primerov iz Občine Ljutomer in okolice.....	921
Klemen Kocjančič:	Ljutomer med slovensko osamosvojitveno vojno leta 1991	933
Srečko Pavličič:	Ali ste vedeli, da	947

Po razstavah

Splošna muzejska zbirka Ljutomer in Galerija
Ante Trstenjak (*Tomaž Markovič*)955

Gradivo

Domoznanska dejavnost Splošne knjižnice
Ljutomer (*Jasna Branka Staman*)961

Ocene in poročila

Ivan Rihtarič: Okraj Ljutomer 1945–1950.
Upravno-politična in gospodarska skica
(*Boštjan Zajšek*)967

1.01 Izvirni znanstveni članek

UDK 355.099:355.012(497.412)"1944"
DOI: <https://doi.org/10.56420/Kronika.70.3.16>

Prejeto: 9. 3. 2022

Klemen Kocjančič

asist. dr., Oramboslovni raziskovalni center, Fakulteta za družbene vede UL, Kardeljeva ploščad 5, SI-1000 Ljubljana

E-pošta: klemen.kocjancic@fdv.uni-lj.si

ORCID: 0000-0001-5206-6405

»Najhujše zlo v Prlekiji«: *Polizei-Reiter-Abteilung Serbien* v Ljutomeru in okolici

IZVLEČEK

V času druge svetovne vojne so na slovenskem ozemlju delovale številne (manjše) vojaške enote, tako okupatorjeve kot kolaboracionistične, ki so se bolj kot po protigverilskemu bojevanju v zgodovino zapisale po vojnih zločinih, zagrešenih nad civilisti. Med temi enotami je bil tudi policijski konjeniški divizion Srbija (*Polizei-Reiter-Abteilung Serbien*), ki je na območje Prlekije prišel šele jeseni 1944 v sklopu umika nemških in kolaboracionističnih sil iz Srbije. Na osnovi medvojnih in povojnih arhivskih dokumentov ter povojne literature pričujoči članek predstavi in analizira delovanje omenjene paravojaške enote, ki je bila sestavljena primarno iz tujih pripadnikov, a pod nemškim vodstvom. V Prlekiji so pripadniki diviziona sodelovali v bojih proti lokalnim partizanom, enota pa se je v lokalno zgodovino zapisala zabvaljujoč najhujšemu terorju nad lokalnim prebivalstvom.

KLJUČNE BESEDE

Ljutomer, Prlekija, druga svetovna vojna, okupacija, kozaki

ABSTRACT

»THE GREATEST EVIL IN PRLEKIA«

POLIZEI-REITER-ABTEILUNG SERBIEN IN LJUTOMER AND ITS SURROUNDINGS

During the Second World, numerous (small) occupier and collaborator military units operated in Slovenian territory that are better known for their war crimes against civilians rather their involvement in counter guerrilla warfare. One of these units was also the mounted police detachment Serbia (*Polizei-Reiter-Abteilung Serbien*), which arrived in Prlekia no earlier than the autumn of 1944 as part of the general retreat of German and collaborator units from Serbia. Based on wartime and postwar archival documents as well as postwar literature, the article at hand presents and analyses the activities performed by this paramilitary unit, which was primarily composed of foreigners but under German command. Whereas in Prlekia, the unit engaged in fights against local Partisans, its members entered the local history by inflicting the worst kind of terror on the local population.

KEY WORDS

Ljutomer, Prlekia, Second World War, occupation, Cossacks

Porušeni cestni most med Dokležovjem in Veržejem, april 1941 (hrani Pomurski muzej Murska Sobota).

Uvod

Med drugo svetovno vojno so slovensko ozemlje po aprilski vojni leta 1941 okupirale štiri sosednje države (Tretji rajh, Italija, Madžarska in Hrvaška), pri čemer so Nemci zasedli severni del slovenskega ozemlja (Gorenjsko, Koroško, (Spodnjo) Štajersko in del Prekmurja). Prlekija, s središčem v Ljutomeru, je tako postala del novoustanovljene Spodnje Štajerske (*Untersteiermark*) v sklopu Tretjega rajha. A zaradi vzpostavitve lokalnega odporiškega gibanja so Nemci potrebovali številne sile za protigverilsko bojevanje. Ker so za boj na frontnih črtah potrebovali najboljše sile, so na zalednih območjih uporabili drugorazredne enote, v veliki meri sestavljene iz pripadnikov tujih, nemških narodnosti. Prisotnost teh tujerodnih enot se je na slovenskem ozemlju ves čas trajanja vojne krepila, vrhunec pa je dosegla v zadnjem letu vojne, tudi zahvaljujoč umiku nemških in kolaboracionističnih sil iz jugovzhodne in vzhodne Evrope.

V zadnjem letu vojne se je tako med drugimi kolaboracionističnimi enotami na ozemlju Spodnje Štajerske, natančneje, na mejnem območju Prlekije, pojavil tudi policijski konjeniški divizion »Srbija«, ki je bil tik pred umikom ustanovljen v Srbiji, a je bila večina njegovih članov Rusov in pripadnikov različnih drugih narodnosti pod nemškim poveljstvom. Na podlagi maloštevilnih arhivskih dokumentov iz vojnega ter povojnega obdobja, pa tudi povojne literature, bo v tem članku prikazano in analizirano delovanje tega konjeniškega diviziona.

Aprilska vojna in okupacija Prlekije

V noči s sobote na nedeljo, 6. aprila 1941, so nemške oborožene sile sprožile napad na Kraljevino Jugoslavijo, s čimer se je za večino pripadnikov slovenskega naroda formalno pričela druga svetovna vojna (Slovenci v avstrijskem delu Tretjega rajha in Italiji so bili v vojni že skoraj dve leti). Ze prvi dan vojne je nemški 46. motorizirani korpus, ki je prodiral z madžarskega ozemlja, zasedel celotno Prekmurje, medtem ko sta druga dva korpusa (49. gorski in 51. pehotni polk) prodirala preko severne jugoslovanske (sedaj slovenske) meje proti jugu.¹

Prvi dan vojne so se iz Ljutomera umaknili tam nastanjeni vojaki, orožniki ter zaposleni na pošti, medtem ko so se skozi mesto umikali številni jugoslovanski vojaki in civilisti. A že naslednji dan, ob 10. uri zjutraj, so v Ljutomer prišli prvi nemški vojaki. Prvih pet nemških motoristov prikoličarjev so sprejeli tamkajšnji Nemci, za njimi pa so se pripeljala še druga nemška vojaška vozila in mesto je bilo zavzeto brez boja. Takoj po prihodu so nemški vojaki zasedli pošto poslopje, železniško postajo in občino. Do 11. aprila so sile nemškega 51. pehotnega korpusa zasedle severovzhodni del Prlekije, nakar so pričele prodirati naprej proti jugu, na hrvaško ozemlje.²

Po odhodu prvih nemških enot so v Prlekijo ter širšo pokrajino prišli vojaki 125. pehotne divizije,³ ki

¹ Klanjšček, *Narodnoosvobodilna vojna*, str. 37.

² Novak, *Prlekija*, str. 67, 69–70.

³ Več o diviziji gl. v Breymayer, *Das Wiesel*.

Nemška vojska v Ljutomeru leta 1941 (hrani Splošna knjižnica Ljutomer, OE Muzej).

je bila nameščena po različnih mestih (Gornji Radgoni, Ljutomeru, Ormožu, Središču ob Dravi) ter okoliških vaseh. S tem se je vzpostavila prvotna vojaška uprava oziroma okupacija tega ozemlja, ki je lokalnemu prebivalstvu ostala v spominu predvsem po plenjenju lokalnih trgovin s strani nemških vojakov.⁴

Sprva so (jugoslovanski) državljani nemške narodnosti oziroma nemški državljani, ki so živeli v Jugoslaviji, pri čemer so bili oboji večinoma člani *Kulturbunda*,⁵ pričeli preganjati Slovence, ki so jih imeli za posebej nastrojene proti Nemcem. Toda že 14. aprila je bila vzpostavljena nemška civilna uprava za Spodnjo Štajersko. Sprva so Nemci prevzeli dotedanjo politično ureditev zasedenega ozemlja, vključno z okrožjem Ljutomer (sedaj poimenovanim s starim nemškim imenom Luttenberg), ki je obsegalo deset dotedanjih občin (Ljutomer, Apače, Gornja Radgona, Radenci, Sv. Jurij ob Ščavnici, Mala Nedelja, Negova, Konjišče, Veržej, Cezanjevci) ter pridano občino Sladki Vrh. Toda že poleti 1941 je bilo ljutomersko okrožje ukinjeno in vključeno v deželno okrožje Radgona (*Landkreis Radkersburg*).⁶

V Ljutomer so prišle še policijske in varnostne sile, kot na primer različne (para)vojaške organiza-

cije (Rajhovska delovna služba (*Reichsarbeitsdienst*, RAD) itd.), vključno z novoustanovljeno Štajersko domovinsko zvezo (*Steirischer Heimatbund*),⁷ vermanšaftom (*Wehrmannschaft*)⁸ ter drugimi podrejenimi organizacijami, s pomočjo katerih je nemški okupator izvajal raznarodovalne ukrepe na zasedenem slovenskem ozemlju.⁹

Iz Srbije v Prlekijo

Aprila 1941 je tudi Srbijo okupiral Tretji rajh, pri čemer so Nemci (kot na edinem delu zasedene Kraljevine Jugoslavije) uvedli dolgotrajno vojaško okupacijsko upravo, t. i. Ozemlje vojaškega poveljnika v Srbiji (*Bereich des Militärbefehlshabers in Serbien*; tudi *Militärverwaltungsgebiet Serbien*). Sprva je imel nemški vojaški poveljnik na voljo le štiri bataljone za celotno srbsko ozemlje, toda že poleti so v Srbijo poslali tri garnizijske divizije, ki so imele v sestavi primarno starejše vojake, zastarelo oborožitev in opremo ter niso imele motorizacije. Toda že avgusta je pričelo nemško poveljstvo v Srbiji pošiljati zahteve po dodatnih silah za boj proti odporniškemu gibanju, ki so ga sprva sestavljali tako partizani pod vodstvom Komunistične partije Jugoslavije kot četniki, zvesti jugoslovanski kraljevi vladi.¹⁰

Predhodno so Nemci že konec aprila 1941 dovolili ustanovitev vazalne Komisarske vlade pod vodstvom Milana Aćimovića (1898–1945), ki pa je avgusta

⁴ Novak, *Prlekija*, str. 70–71.

⁵ Švabsko-nemška kulturna zveza (*Schwäbisch-Deutscher Kulturbund*; oziroma na kratko le *Kulturbund*; tudi *KB*) je bila krovna organizacija nemške manjšine v Jugoslaviji, ki je med letoma 1920 in 1941 delovala kot kulturna in politična organizacija. Toda po prihodu nacistov na oblast v Nemčiji leta 1933 in še posebej po *Anschlusu* Avstrije leta 1938 je *Kulturbund* prevzela nacistična stranka za širjenje nacistične ideologije med jugoslovanskimi Nemci, nato pa tudi za rekrutiranje jugoslovanskih Nemcev v nemške oborožene sile ter vohunjenje v korist Tretjega rajha. Več o *Kulturbundu* gl. Gelt, Vpliv *Kulturbunda*.

⁶ Novak, *Prlekija*, str. 73–76.

⁷ Več o Štajerski domovinski zvezi gl. v Žizek, Slovenci, str. 749–751.

⁸ Več o vermanšaftu gl. v Ferenc, *Wehrmannschaft*, in Zorko, *Wehrmannschaft*.

⁹ Več o raznarodovalnem delovanju gl. v Ferenc, *Nacistična raznarodovalna politika*; Ferenc, *Quellen*.

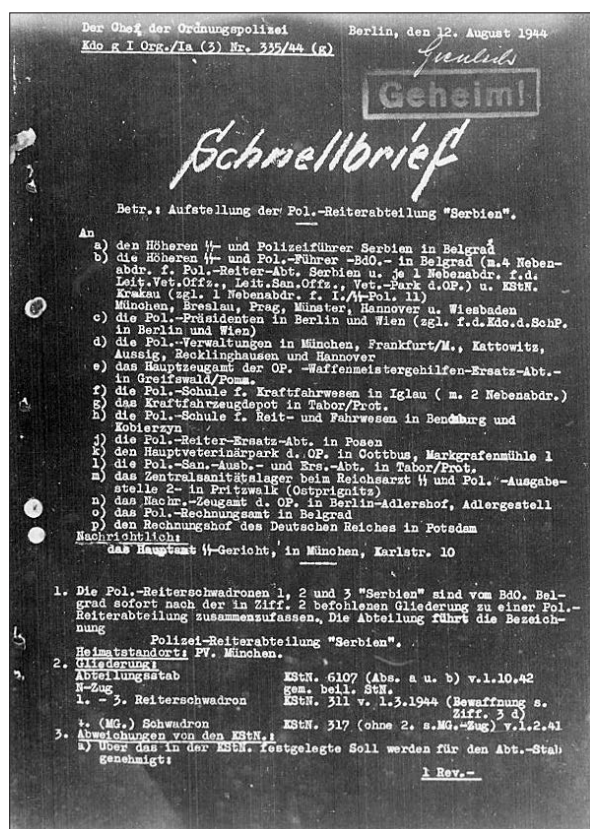
¹⁰ Tomasevich, *War and Revolution*, str. 64–68.

odstopila zaradi neuspešnega odziva na odporniško gibanje. Nadomestila jo je Vlada narodne odrešitve pod vodstvom Milana Nedića (1878–1946), nekdanjega generala jugoslovanske kraljeve vojske. Obe vladi sta imeli le omejen nadzor nad lastnimi policijskimi in (para)vojaškimi silami, ki jih je dovolila ustanoviti nemška vojaška uprava. Največja formacija med njimi je bil Srbski prostovoljski korpus (*Српски добровољачки корпус*; SDK), ustanovljen septembra 1941 kot Srbsko prostovoljsko poveljstvo (*Srpska dobrovoljačka komanda*).¹¹ Istočasno so Nemci pričeli rekrutirati lokalne jugoslovanske Nemce, predvsem z območja Banata, za vojaške formacije (najpomembnejša je bila 7. SS-prostovoljna gorska divizija »Prinz Eugen«)¹² ter pripadnike drugih narodnosti. Od teh so bili najpomembnejši Rusi, ki so se večinoma naselili v Srbiji (in drugih delih Jugoslavije ter drugih sosednjih državah). Največja formacija, sestavljena iz Rusov iz Jugoslavije, Bolgarije, Hrvaške, Romunije in Grčije, je bil Ruski zaščitni korpus (*Русский охранный корпус*). Korpus, ki ni nikoli deloval kot celovita formacija, je združeval enote različnih veli-

kosti, razpršene po srbskem ozemlju, ki so bile primarno zadolžene za varovanje kritične infrastrukture (železnice, rudnikov, tovarn itd.). Oktobra 1944 je korpus dosegel največji obseg, malo manj kot 12.000 pripadnikov.¹³

Maja 1942 so Nemci v Srbiji iz lokalnih in drugih prostovoljcev pričeli organizirati dodatne policijske enote, t. i. čete pomožne policije (*Hilfspolizei-Kompanien*; okrajšano *Hipo-Kompanien*), s katerimi so okrepili nemške policijske sile v državi. Junija so iz banatskih volksdojčerk ustanovili tri dodatne bataljone pomožne policije; novembra je bil ustanovljen še četrti (kmalu je bil razpuščen, a ponovno ustanovljen marca 1943). V začetku leta 1943 so pričeli organizirati še druge bataljone pomožne policije (označene z rimskimi števili V–X), pri čemer so njihove štabe sestavili iz pripadnikov berlinske policijske uprave. Zaradi vse večjega števila ustanovljenih bataljonov so aprila 1943 ustanovili prvi polk pomožne policije, ki sta mu do konca leta sledila še dva. Pozneje so vse enote pomožne policije preimenovali v policijske prostovoljne enote (na primer polke v *Polizei-Freiwilligen-Regiment*).¹⁴

Poleg »navadnih« policijskih enot so Nemci marca 1943 v Srbiji ustanovili policijski konjeniški eskadron Srbija (*Polizei-Reiter-Schwadron Serbien*),¹⁵ pri čemer so za osnovo vzeli predhodno obstoječi policijski konjeniški vod (*Polizei-Reiter-Zug*). Novembra 1943 so ustanovili drugi eskadron, maja 1944 pa še tretjega.¹⁶ 12. avgusta 1944 je poveljnik redarstvene policije (*Der Chef der Ordnungspolizei*) izdal ukaz, s katerim so bili trije obstoječi eskadroni združeni v policijski konjeniški divizion Srbija (*Polizei-Reiter-Abteilung Serbien*), pri čemer so istočasno ustanovili še četrti (mitralješki) eskadron. Ukaz razkriva, da so imeli v prvih treh eskadronih po 150 pušk, 17 pištol, 13 brzostrelk in 10 lahkih mitraljezov. Štabu divizi-ona (s priključenim vodom za zveze) je bilo dodeljenih 24 nemških častnikov, podčastnikov in vojakov, medtem ko je bilo v vsakem konjenškem divizionu 34 Nemcev ter dodatnih 40 Nemcev v mitralješkem divizionu (ta je bil opremljen s štirimi težkimi mitraljezi in štirimi minometi; torej z dvema vodoma).¹⁷ Za poveljnika divizi-ona je bil tako imenovan major zaščitne policije Fritz Lehmann (izvirno iz Policijske

Prva stran ukaza o ustanovitvi policijskega konjeniškega divizionu Srbija (NARA T175 R7, dokument št. 970).

¹¹ Prav tam, str. 176; Kocjančič, *The Last Months of the SDK*, str. 167–168.

¹² Več gl. v Kumm, *Prinz Eugen*.

¹³ Timofeev, *Splintered Wind*, str. 47–49.

¹⁴ Tessin in Kannapin, *Waffen-SS und Ordnungspolizei*, str. 596–599.

¹⁵ V slovenskem (vojaškem) zgodovinopisju se pojavljajo različni prevodi nemškega termina *Abteilung*: oddelek, odred, bataljon. Glede na to, da je bila obravnavana enota konjeniška, bom v skladu s tradicionalnim poimenovanjem uporabljal prevod divizion, medtem ko bom *Schwadron* prevajal kot eskadron.

¹⁶ NARA, T175 R7, »Austellung der 3. Pol.-Reiter-Schwadron 'Serbien',« 29. junij 1944; Tessin in Kannapin, *Waffen-SS und Ordnungspolizei*, str. 598–599.

¹⁷ NARA, T175 R7, »Austellung der Pol.-Reiterabteilung 'Serbien',« 12. avgust 1944.

ske uprave Berlin), za njegovega adjutanta nadporočnik zaščitne policije Friedrich Hellwig (Polijska uprava Frankfurt na Majni), za poveljnika eskadrona stotnik zaščitne policije Gerhard Feilhauer (prav tako iz Frankfurta na Majni) ter za poveljnika vodov poročnik zaščitne policije Harry Schmidt (PU Katowice),¹⁸ revirski nadporočnik zaščitne policije Ebhard Wenzel (PU Dunaj) in revirski nadporočnik zaščitne policije Franz Stobinski (Polijski konjeniški rezervni divizion Poznań).¹⁹ Toda večina pripadnikov te enote so bili Rusi (predvsem iz vrst bele migracije), Bolgari, Madžari, Slovaki, Grki, Turki in Jugoslovani. Ker so bili v večini prav Rusi, so jih pozneje lokalni prebivalci (kot tudi nemški okupator) v Sloveniji poimenovali kozaki.²⁰

Zaradi približevanja vzhodne fronte ter okrepljenega delovanja Narodnoosvobodilne vojske in partizanskih odredov Jugoslavije (NOV in POJ), ki je prisotnost v Srbiji okrepila s premikom partizanskih divizij z območja Neodvisne države Hrvaške (NDH), se je nemški položaj v Srbiji močno poslabšal. Januarja 1944 je bila iz Srbije umaknjena zadnja divizija, nakar so tu pod okriljem vojaške uprave preostale le še enote polkovne in bataljonske moči, pri čemer so bile večina prav formacije kolaborantov. V začetku septembra 1944 so prve enote sovjetske Rdeče armade dosegle romunsko-jugoslovansko mejo, s čimer se je pričel počasen umik nemških in kolaboracionističnih enot proti severu.²¹

Med temi umikajočimi se enotami je bil tudi policijski konjeniški divizion Srbija, ki se je preko Varaždina, Čakovca in Ormoža prebil na slovensko ozemlje. Število slovenskih partizanov v Prlekiji je bilo jeseni 1944 majhno (na radgonskem območju okoli 30, okoli Ormoža dodatnih 35, na ljutomerskem območju pa okoli 45), saj je prva partizanska četa na to območje prišla šele 24. septembra 1944.²² Toda to območje je bilo pomembno predvsem zaradi bližine Madžarske in geografskih značilnosti pokrajine; reka Mura je bila namreč pomembna geografska ovira za napredujoče sovjetske sile, Nemci pa so jo dodatno okrepili z izgradnjo fortifikacijske črte Jugovzhodni zid (*Südostwall*).²³ To črto so na področju Prekmurja in Prlekije začeli graditi šele septembra 1944, pri čemer so sprva utrjevali območje okoli Gornje Radgone, Ljutomera in Prekmurja, šele decembra 1944 pa so pričeli z deli pri Ormožu. Nemški položaj je

dodatno poslabšala madžarska kapitulacija, ki je bila razglašena 15. oktobra 1944.²⁴

Kdaj točno oktobra 1944 je bila policijsko-konjeniška enota iz Srbije premaknjena, ni znano, pri čemer pregled nemških policijskih sil v Srbiji iz 20. oktobra 1944 še vedno navaja prisotnost divizionov v Srbiji in naslednjo organizacijo: štab divizionov s tremi eskadroni v banatski Beli Crkvi ter dve četi v Beogradu; divizion je prav tako imel tri oskrbovalne kolone.²⁵ Obstaja možnost, da so v tem poročilu še vedno navedli divizion, ki pa je bil z območja srbskega Banata dejansko že premaknjen proti severu, proti slovenskemu ozemlju.

Delovanje »kozakov« v Ljutomeru in okolici

Oktobra 1944 so na območje Prlekije na prošnjem deželnega svetnika iz Radgone Witeka von Guggenthala in ljutomerskega župana Hansa Herndla prišli pripadniki policijskega konjeniškega divizionov Srbija.²⁶ Razlog za njihov prihod je bil »v vse številčnejših likvidacijah in diverzijah, ki so jih izvajali domači skrivači nad okupatorjevimi vojaki, člani Kulturbunda, domačimi izdajalci, včasih pa tudi samo nad domnevnimi sodelavci z okupatorjem.«²⁷

V prvih dneh oktobra 1944 so se pripadniki divizionov, ki so bili med prebivalstvom poznani kot »kozaki« (zaradi prisotnosti Rusov, ježe konj in nošnje značilnih ruskih kučem), namestili na območju Slovenskih goric oziroma Prlekije. Sedež poveljstva so imeli v Ljutomeru (dobrih 60 pripadnikov), v hiši predhodno izgnanega Alojza Zavratnika, medtem ko so za več sto konj (ter 100 kozakov) prostor našli v nekdanji žrebčarni na Moti pri Ljutomeru. Hkrati so se v naslednjih dneh pričeli premikati v druge kraje; v Gornji Radgoni so zasedli Kunejev grad (s 96 pripadniki). Prav tako so bili prisotni v Bučkovcih (95) in Vidmu (30). Nato so postojanke ustanovili še v Mali Nedelji in pri Sv. Juriju ob Ščavnici. Pozneje so se kozaki preselili v druge kraje; že konec oktobra je bilo v Ljutomeru (in na Moti) okoli 100, v Gornji Radgoni 96, pri Mali Nedelji 95 in pri sv. Juriju 55 pripadnikov konjeniškega divizionov. Kmalu po prihodu so pričeli izvajati hajke in hišne preiskave po širšem območju Prlekije, pri čemer so bila najbolj na udaru naselja Vučja vas, Bučecovci, Veržej, Grlava, Mota, Presika itd.²⁸ Občasno so se pojavili tudi v vaseh Hermanci in Ilovci.²⁹ Na Cvenu je bilo dodatnih 100 kozakov, ki so prišli tudi s (kmečkimi) vozovi, nastanjeni pa so bili v osnovni šoli ter po zasebnih hišah.³⁰

¹⁸ Medvojno poimenovanje tega poljskega mesta je bilo Katowitz.

¹⁹ Izvirno nemško (medvojno) ime za to poljsko mesto je Posen.

²⁰ SI AS 220, t. e. 6, »Wehrmacht« in »Reichsarbeitsdienst« (redna nemška vojska in državna delovna služba) in policijske enote (SS) za aktivno borbo.

²¹ Trifković, *The Key to the Balkans*, str. 526 sl.; Trifković, *Operacije Crvene armije*, str. 207 sl.

²² Novak, *Prlekija*, str. 238–240.

²³ Več o *Südostwallu* gl. Banny, *Schild*; Teropšič, *Nemško utrjevanje*.

²⁴ Novak, *Prlekija*, str. 264–266.

²⁵ BA, R19, 45/65, »Übersicht über Kräfte der Ordnungspolizei und ihren Einsatz, Stand 20. Oktober 1944«.

²⁶ Puconja, *Nekaj drobcev*, str. 86–87.

²⁷ Novak, *Prlekija*, str. 240–241.

²⁸ Prav tam.

²⁹ Mlinarič, *Klopotci*, str. 155.

³⁰ Puconja, *Nekaj drobcev*, str. 86.

Kakšen je bil dejanski obseg kozaške prisotnosti v smislu organizacije, še vedno ni znano. Arhivski dokumenti (tako nemškega kot partizanskega izvora), ki se nanašajo na to enoto, so zelo redki. Povojna rekonstrukcija slovenske tajne policije trdi, da sta bila na območju ljutomerskega okraja le štab divizion in en policijsko-konjeniški eskadron.³¹ Jasno pa je, da so kozaki s prihodom na to območje postali podrejeni 18. vojaškemu okrožju (*Wehrkreis XVIII*) oziroma, natančneje, esesovskemu in policijskemu vodji (*Höherer SS- und Polizeiführer*) tega okrožja Erwinu Rösenerju (1902–1946).³² Eden od nemških dokumentov s konca oktobra 1944 navaja tudi prisotnost delov srbskega policijsko-konjeniškega divizion in avstrijskem Gradcu (*Graz*).³³

Zaradi svojih hitrih konj so se lahko kozaki neovirano premikali po Prlekiji in nenadoma obkolili celotno vas, s čimer so lokalnemu prebivalstvu preprečili, da bi zapustilo naselje. Nato so pričeli s hišnimi preiskavami, ki pa so se kmalu sprevrgle v (odkrito) ropanje, posilstva in umore. Poleg tega so poskušali ujeti lokalne partizanske patrulje ter terenske delavce s postavitvijo zased ob najpomembnejših cestah in poteh, s čimer »so silno ovirali narodnoosvobodilno gibanje«. Nema lokrat so lokalno prebivalstvo oropali, pretepli in pod pretvezo sodelovanja z odporniškim gibanjem privedli v zapore. Posledično so pridobili zloglasen sloves, kot je dejal prleški partizan Milko Domanjko-Mijo: »Kozaki so bili najhujše zlo v Prlekiji. Pred vsako akcijo so se navadno močno opili in potem podivjani kot zveri strahovali ljudi. Navadno so jahali na konjih in srečanje z njimi podnevi – še posebno, če nismo bili dovolj številni in močni – je lahko bilo usodno. Ko so se pojavili v kakšnem zaselku, je nastal vrišč in ljudje so bežali iz hiš v bližnje gozdove.« Hkrati so kozaki imeli nalogo iskanja skrivačev (vojaških obveznikov, ki so se izogibali nemški mobilizaciji v oborožene sile) in dezertarjev iz nemške oziroma madžarske vojske; ocenjuje se, da je skupno število teh ljudi že poleti 1944 doseglo skoraj tisoč.³⁴

Eno takih večjih iskalnih akcij so kozaki izvedli 3. novembra 1944, ko je oboroženi pripadnik RAD na Cvenu ustrelil partizana Ignaca Zmazka, ki ga je hotel ustaviti. Zmazek je bil ubit, nakar so ga lokalni aktivisti takoj pokopali. Kozaki so prišli in pričeli preiskovati območje, saj so predvidevali, da je bil Zmazek le ranjen in da se skriva. Pri tem so lokalnemu prebivalstvu grozili, da bodo vse moške v vasi po-

bili, če ne bodo partizana predali. Vaščani niso izdali lokacije njegovega groba, kozaki pa tudi niso izvršili poboja.³⁵

Uspehe pri preganjanju lokalnih podpornikov odporniškega gibanja (ter njihovih sorodnikov) so kozaki imeli tudi zahvaljujoč dezertarjem oziroma ujetim partizanom in terenskim aktivistom, ki so jih zajeli in na koncu uporabili za izdajanje nekdanjih tovarišev. Tako se je sredi novembra 1944 na domačijo v Veržeru vrnil pobegli borec Lackovega odreda Dorč Babič-Doret. Najverjetneje ga je kdo izdal, saj so po dveh dneh njegovega skrivanja doma prišli kozaki, ga ujeli in skupaj s starši prepeljali v Ljutomerske zapore. Tu so bili vsi podvrženi hudemu pretepanju, dokler se Doret ni zlomil in privolil v sodelovanje s kozaki. Vse do konca vojne je izdajal nekdanje sodelavce in s tem omogočil nadaljnje aretacije (in izdaje s strani drugih ujetih); po vsej verjetnosti so ga kozaki ubili v zadnjih dneh vojne. V Ljutomeru se je kozakom pridružila tudi Kristina Marjanovič, ki je med drugim prejela številne dragocenosti, zaplenjene ujetim podpornikom odporniškega gibanja, medtem ko sta na radgonskem območju kozakom pomagala Ivan Novak (predhodno kurir in mladinski aktivist) in Danijela Lajht-Mira (prav tako kurirka). Samo ta dva sta skupaj »izdala več kot 80 družin in posameznikov, kar je bil hud udarec narodnoosvobodilnemu gibanju.«³⁶

Medtem ko so pripadniki konjeniškega divizion sprva preganjali le posamezne partizane in kurirje ter civilno prebivalstvo, so se 9. decembra 1944 prvič spopadli z večjo skupino partizanov. Tega dne so prišli na domačijo Ignaca Lipovca na Podgradju, ki je delovala kot javka (obveščevalna točka) in kjer so se ustavili štirje kurirji. Po vsej verjetnosti so bili tudi oni izdani, saj so jih okoli 10. ure dopoldne presenetili kozaki (okoli 20), ki so obkolili domačijo. Četverica kurirjev je sprva sprejela neenakopraven boj, toda kmalu so ugotovili brezupnost položaja. V spopadu je umrl en kurir, dvema je uspelo pobegniti, medtem ko so kozaki zajeli četrtega, hudo ranjenega kurirja. Prepeljali so ga v ormoško bolnišnico, kjer so ga mučili, da bi izdal preostalo kurirsko mrežo, a se to ni zgodilo; zavaljo dobljenih ran je umrl v bolnišnici. Po boju so kozaki ubili tudi gospodarja domačije in slednjo še izropali.³⁷

17. decembra 1944 je lokalni okrožni odbor Osvobodilne fronte v poročilu zapisal: »Okupator je zadnje čase poostril svoj teror (Kozaki). Preiskave po hišah se vršijo vsak dan, tako so bile v Vučji vasi, Bučecovcih, Veržeru, na Grlavi, Moti, v Presiki itd. Ljudstvo je precej zbegano, delovanje silno otežkočeno. Zadrževanje zaradi pogostih hajk skoraj nemogoče.«³⁸

³¹ SI AS 220, t. e. 6, »Wehrmacht« in »Reichsarbeitsdienst« (redna nemška vojska in državna delovna služba) in policijske enote (SS) za aktivno borbo.

³² Več o 18. vojaškemu okrožju gl. v Tuidi, *Die Wehrkreise*. Več o Rösenerju gl. v Ferenc, Kdo je Erwin Rösener.

³³ NARA, RG 242, T175 R7, »Zurückgeführte Kräfte des BdO. Serbien«, 27. oktober 1944.

³⁴ Novak, *Prlekija*, str. 241–242; Novak, *Prlekija v NOB*, str. 143–144.

³⁵ Novak, *Prlekija*, str. 243.

³⁶ Prav tam, str. 242–243.

³⁷ Prav tam, str. 280–281.

³⁸ Novak, *Prlekija v NOB*, str. 148.

Januarja 1945 so kozaki dobili dodatno pomoč, saj se je frontna črta približala temu območju, tako da so bile v pregonu partizanov in njihovih sodelavcev udeležene tudi druge enote iz zaledja fronte.³⁹ Istočasno so pričeli širiti območje delovanja. Tako se je januarja 1945 eden izmed kozakov pojavil na občinskem uradu v Miklavžu pri Ormožu: »Predstavil se je v polomljeni nemščini, se skliceval na dogovor z nemško komando in povedal, da bodo njegove enote odslej jemale hrano in vse, kar bodo potrebovale, povsod, kjer bodo našle, seveda brez vsakega potrdila ali odškodnine.«⁴⁰

Že omenjeni Babič je 5. januarja 1945 večjo skupino (okoli 40 oseb) kozakov pripeljal k domačiji Janka Preloga na Grlavi, kjer je bila kurirska javka. Tega dne je bila na domačiji četverica kurirjev, ki so se s kozaki borili več kot dve uri, dokler jim ni zmanjkalo streliva; v boju se jim je pridružil tudi gospodar domačije. Padli so trije kurirji, nakar so kozaki zažgali celotno domačijo; enega kurirja in gospodarja so še živa vrgli v gorečo hišo, kjer je umrla že gospodarjeva žena, ki se ni mogla umakniti. V tem neenakem boju naj bi kozaki utrpeli (po partizanskem poročanju) kar 20 mrtvih, zaradi česar so pozneje aretirali več domačinov in drugih ljudi iz okolice.⁴¹

Že naslednji dan so kozaki, tokrat okrepljeni z nemškimi vojaki, napadli še eno javko, in sicer na domačiji Ivana Križana v Spodnji Ščavnici. Tudi tu je bilo več partizanskih kurirjev, ki pa so še pravočasno videli prihajajoče okupatorske vojake. Skupaj z domačini so pobegnili, toda med begom so Nemci ustrelili gospodarjevo ženo in jo ranili (pozneje so jo poslali v begunjske zapore), ustrelili pa so njuno štiriletno hčerko. Nemcem je uspelo ustreliti še enega partizana in ujeti še eno partizanko, ki je postala izdajalka. Domačijo so izropali in izročili v skrb oskrbniku.⁴²

3. februarja so kozaki ponovno presenetili več terenskih delavcev na javki pri Ignacu Žaliku v Logarovcih, ki so se pripravljali na partizanski miting v Dobravi pri Križevcih, ki bi moral potekati naslednji dan. Toda že ob 5. uri zjutraj so domačijo obkolili kozaki, ponovno okoli 40 oseb. V spopadu za hišo, ki je trajal več kot pet ur, je padel tudi kozaški stotnik Mihajlo Schildovsky (partizanski viri navajajo, da je bil poveljnik celotnega diviziona, a to ne drži), medtem ko so padli dva partizana, gospodar in njegova žena; trem drugim partizanom je uspelo pobegniti. Kozaki so ponovno požgali domačijo, nakar so nameravali postreliti še okoliške sosedo, a so jim to preprečili nemški orožniki iz Križevcev pri Ljutomeru. Zajeli so težko ranjenega partizana Cirila Jureša, ki so ga prepeljali v ljutomerski zapor. Na poti proti Ljutomeru so kozaki ustrelili še eno žensko ter pretepli več

drugih, ki so jih srečali na poti. V Ljutomeru so Jureša mučili, a ker jim ni izdal svojih sodelavcev, so ga naslednji dan (4. februarja) na današnjem Glavnem trgu v Ljutomeru obesili.⁴³

Iz sredine februarja 1945 izhaja najpomembnejši do sedaj odkriti nemški dokument, ki izkazuje prisotnost tega divizion na slovenskem ozemlju. »Posebno povelje glede ustanovitve zaščitnih območij in zavarovalnih odsekov (nova verzija)«, ki ga je izdal poveljnik zaščitnega območja Spodnja Štajerska, razkriva, da je nadzoroval tudi »Pol.-Reiterabteilung 'Serbien'«, toda dodana je še oznaka »soweit im Schutzgebiet«, kar lahko dokazuje, da celoten divizion ni bil na območju *Wehrkreis XVIII* (WK XVIII) oziroma, natančneje, Prlekije. Pri tem je pomenljivo, da je bil na tem območju istočasno še 3. bataljon 2. policijskega prostovoljskega polka »Srbija« (*III./Pol. Freiw. Rgt. 2 »Serbien«*). Dokument dodatno razkriva, da je bil 3. eskadron divizion nastanjen v Ljutomeru, medtem ko je bil en vod 1. eskadrona v Spodnji Ščavnici ter en vod 2. eskadrona v Mali Nedelji. Policijsko-konjeniški divizion je bil tako del 1. zavarovalnega odseka (*I. Sicherungsabschnitt*) s sedežem na Ptuj. Predhodno omenjeni 3. bataljon 2. policijskega prostovoljskega polka »Srbija« pa je bil del 5. zavarovalnega odseka (s sedežem v Celju) in je bil nastanjen v (slovenski) Radgoni (*Petersdorf*). Omenjeni dokument istočasno razkriva prisotnost še ene kozaške formacije, 2. *Jagdkommando (Kosaken)*, na območju WK XVIII, in sicer v avstrijskem Spodnjem Oseku (*Unterhaag*).⁴⁴ Prisotnost srbskega policijsko-konjeniškega divizion v Prlekiji je dodatno podkrepljena z dnevniškim zapisom Heinza Mayerhöferja, ki je bil v tem času poveljnik 1. zavarovalnega odseka in govori o prisotnosti dveh eskadronov kozakov.⁴⁵ To potrjujejo predhodno omenjeni podatki o prisotnosti kozakov po posameznih prleških naseljih, pri čemer skupno število sega med 350 do 500 pripadnikov. Glede na vojne razmere (bojne izgube v Srbiji, umik v Prlekijo, nezmožnost rekrutiranja oziroma nadomestitve izgub) je prisotnost celotnega divizion (z nepopolno sestavo moštva) prav tako možna.

20. februarja je kozaška patrolja prišla na dom aktivistke Marije Rožman iz Polic. Po aretaciji so jo na domu pretepli in nato odvedli proti Gornji Radgoni, a sta jo dva kozaka na poti (v gozdu Krčevine pri Črešnjevcih) posilila in ubila. Njenega očeta so poslali v taborišče, mamo in sestro pa v mariborske zapore, medtem ko so domačijo izropali.⁴⁶

³⁹ Novak, *Prlekija*, str. 289.

⁴⁰ Mlinarič, *Klopotci*, str. 147.

⁴¹ Novak, *Prlekija*, str. 296–297.

⁴² Prav tam, str. 297.

⁴³ Prav tam, str. 297–300. Pri tem je zanimivo, da so v zadnjih letih ob komemoraciji dogodka odgovornost za pobjo na Žalikovi domačiji pripisali 1. SS-konjeniški diviziji, ki pa je bila v tem času na Hrvaškem in ne v Prlekiji (Košti, Minilo je).

⁴⁴ SI AS 1931, t. e. 756, »Sonderbefehl über Einrichtung von Schutzgebieten und Sicherungsabschnitten (Neufassung)«, 15. februar 1945.

⁴⁵ Ferenc, *Dnevnik*, str. 65.

⁴⁶ Novak, *Prlekija*, str. 300.

*1. prekmurska brigada na prehodu čez Muro, med Mursko Soboto in Ljutomerom
(hrani Muzej novejšje zgodovine Slovenije).*

27. februarja je v kozaško zasedo na Kamenščaku padlo pet terenskih delavcev oziroma partizanskih kurirjev. Četverici je uspelo pobegniti, medtem ko je bil Alojz Križanič-Miro ranjen in je ostal nezavesten v gozdu več kot dan in pol. Tam so ga našli okoliški prebivalci in ga prijavili nemškemu orožniku. Ti niso prišli, ampak so se na območje vrnili kozaki, ki so Križaniča odkrili in odpeljali v ljutomerske zapore. Pozneje so aretirali njegove štiri sestre, ki so jih poslali v mariborske zapore, medtem ko so Križaniča usmrtili ob Kozarici.⁴⁷

2. marca (nekateri viri navajajo 12. marec) so na domačiji Antona Šnajderja v Zasavcih odkrili skrivni bunker, v katerem so bili partizanski letaki in brošure ter sanitetni material, saj so partizanski kurirji domačijo uporabljali kot javko. Gospodarja so kozaki ubili na domačem dvorišču, domačijo pa požgali. Njegovo ženo so poslali v taborišče, kjer je umrla, medtem ko so obe hčerki odpeljali v ljutomerske zapore, kjer so ju (ter prej še njuno mater) mučili, dokler ju niso ustrelili pri Šmodiševem mlinu na Moti. 2. marca so kozaki skupino štirih partizanov presenetili na poti iz Radencev proti Negovi in Oseku, ko so se ustavili na domačiji pri Prinčkovih. Partizani so se več ur borili proti kozakom, ki so uporabili tako mitraljeze kot minomet, dokler ni soborcem na pomoč prišla druga skupina 8 partizanov. V spopadu naj bi kozaki imeli tri mrtve in več ranjenih, medtem ko partizani niso utrpeli izgub.⁴⁸

Naslednji dokumentirani kozaški napad se je zgodil 3. marca v Borecih, na domačiji Alojza Jureša. Tokrat kljub kozaškemu streljanju nihče ni bil ubit, so pa zato v ljutomerske zapore poslali tri člane družine, medtem ko je na kmetiji ostal le nepokretni gospodar.⁴⁹ V treh drugih napadih na domačije (kjer ni bilo partizanov oziroma terenskih delavcev), med 8. in 10. marcem, so v Ilovcih napadli dve domačiji, pri čemer so ubili oba hišna gospodarja; enega so živega zažgali, drugega obglavili. V tem času so napadli še tretjo domačijo v Spodnjih Ivanjcih, kjer so ubili žensko.⁵⁰

10. marca 1945 so kozaki v Gornji Radgoni aretirali, pretepli in nato v Kunejev grad privedli Franca Horvata-Berlana in ga mučili. Pozneje so ga privezali za konja, ki ga je vlekel za sabo proti Policam. Tja ni nikoli prišel, saj so ga v Ažencih zabodli do smrti in tam pustili. Čez nekaj dni so na domačiji Veberič v Seliščih skoraj do smrti pretepli gospodarico, a jim je to preprečil domačin (njega so pozneje ustrelili kot talca v blaguških gozdovih), medtem ko se gospodarica nadaljnjih 25 let življenja ni mogla premikati.⁵¹

19. marca se je kozaška patrulja spopadla s petimi partizani, ki so bili na domačiji Alojza Maleka v Rakovcih. Četverici partizanov je uspelo pobegniti, medtem ko je bil v spopadu s kozaki ubit en partizan; prav tako je bil ranjen en kozak. 11. aprila so v mlinu Jožeta Totha v Očeslavcih presenetili terenskega ak-

⁴⁷ Prav tam, str. 301–302.

⁴⁸ Novak, *Prlekija v NOB*, str. 164; Novak, *Prlekija*, str. 303.

⁴⁹ Prav tam, str. 304.

⁵⁰ Prav tam.

⁵¹ Prav tam.

Spomenik žrtvam druge svetovne vojne pri nekdanjem Smodiševem mlinu (osebni arhiv avtorja).

tivista, ki so ga na begu ubili. Kozaki so gospodarja isti mesec ustrelili kot talca v Radvanju, medtem ko so njegovo ženo poslali v taborišče in mlin izropali.⁵²

Večina nemških funkcionarjev ter simpatizerjev nacističnega režima se je iz Ljutomera umaknila 1. aprila 1945, pri čemer so se jim kmalu pridružili še prebivalci nemške in madžarske narodnosti.⁵³ Njihov umik je bil posledica prihoda sovjetskih oboroženih sil, ki so na prekmursko ozemlje prišle 30. marca 1945. 3. aprila so dosegle Mursko Soboto, do 5. aprila pa so zasedle celotno Prekmurje. Toda sovjetsko višje poveljstvo je ukazalo prekinitev prodora čez Muro in preusmeritev proti Porabju, s čimer je bilo ustavljeno osvobajanje Prlekije.⁵⁴

Že 4. aprila so deli sovjetske 299. strelske divizije pričeli obstreljevati nemške položaje med Veržejem in Muro, nato pa so prečkali reko in prodrli proti Veržaju. Tam so naleteli na močne nemške obrambne položaje, na katerih so bili vermani in pripadniki 16. SS-tankovskogrenadirske divizije;⁵⁵ sovjetski napad je bil odbit, napadalci pa so se umaknili čez Muro. 6. aprila so sovjetske sile prodrle do Vučkovcev ter po več dneh srditih spopadov 12. aprila vkorakale

v Gornjo Radgono. Toda 18. aprila so se ponovno umaknile, zamenjala pa jih je 1. bolgarska armada; ta je bila del sovjetske 3. ukrajinske fronte in je imela nalogo prodreti na območje Prlekije.⁵⁶

Bolgari, ki so prodirali preko Medžimurja, so 4. aprila 1945 prišli v Središče ob Dravi, nakar so 9. aprila napadli močno utrjeni Ljutomer. Naleteli so na močan nemški odpor, tako da so jih 18. aprila zamenjali sovjetski vojaki, ki so v naslednjih tednih prav tako doživeli krčevit nemški odpor. Šele 8. maja so v Ljutomer prišli slovenski partizani iz vrst novoustanovljene Prleške čete in Prekmurske brigade,⁵⁷ ki pa so našli izpraznjeno prleško prestolnico. Pozneje so v Ljutomer prišle tudi bolgarske sile, ki pa so se do domačinov obnašale kot do sovražnega prebivalstva, tako da so bili prebivalci ponovno izpostavljeni ropanju in nasilju, vključno z najmanj enim zabeleženim posilstvom domačinke.⁵⁸

Kozaki so bili v času svoje prisotnosti v Prlekiji vpleteni tudi v (množična) streljanja talcev. Tako so 15. januarja 1945 v Ljutomeru, za domačijo Franca Krambergerja, ustrelili štiri talce. Do naslednje usmr-

⁵² Novak, *Prlekija*, str. 305.

⁵³ Prav tam, str. 291.

⁵⁴ Prav tam, str. 292.

⁵⁵ Več o diviziji gl. v Truppenkameradschaft, *Im Gleichen Schritt*.

⁵⁶ Novak, *Prlekija*, str. 293–295. Več o osvoboditvi Prekmurja gl. v Hribovšek, *Prekmurska brigada*, str. 69 sl.

⁵⁷ Več o partizanskih enotah v Prekmurju gl. v Žnidarič, *Partizanske enote*.

⁵⁸ Novak, *Prlekija*, str. 307–310. O bolgarskem delovanju gl. v Emri in Hribovšek, *Prekmurska četa*, str. 32–33.

titve je prišlo 26. januarja, ko so v Ivanjkovcih ustrelili devet talcev (predhodno jim je pobegnil deseti). 8. marca so pri Mali Nedelji ustrelili 19 talcev; tudi tokrat jim je en talec predhodno ušel (oziroma so ga ustrelili ločeno). 2. aprila so pri Smodiševem mlinu na Moti pri Ljutomeru ustrelili 20 talcev, vključno z enim angleškim vojnim ujetnikom, trupla pa odvrgli v Muro. 3. aprila so kozaki v gozdu v Blagošu ustrelili še zadnjo skupino 12 talcev, ki so jih prepeljali iz ptujskih zaporov.⁵⁹

Še 5. maja 1945 so kozaki v Radomerju odkrili bunker, v katerem sta se skrivala partizan in partizanka. Oba so pretepli in odvedli v Grabšince, kjer so ju ustrelili. Po drugi verziji dogodkov je partizan padel v boju, medtem ko so partizanko ujeli, mučili in nato ubili v Radomerju.⁶⁰ Marijan F. Kranjc se je spominjal, da so se kozaki iz Vidma, tedaj dela občine Sv. Jurij ob Ščavnici, umaknili v noči iz 8. na 9. maj. V Vidmu so bili nastanjeni v lokalni osnovni šoli. Naslednji dan je lokalni terenski delavec Jože Kocbek, brat bolj znanega Edvarda Kocbeka, odkril mlajšega kozaka, ki se je skrival v skednju. Kocbek ga je pretepel z debelo železno žico, nakar sta ga dva partizana ustrelila v bližnjem gozdu.⁶¹

Kaj se je potem zgodilo s policijskim konjeniškim divizionom Srbija, ni natančno znano. Upravičeno lahko domnevamo, da se je skupaj z drugimi nemškimi in kolaboracionističnimi enotami umaknil na avstrijsko ozemlje, kjer se je predal sovjetskim ali britanskim silam. Ze omenjena povojna analiza omenja to možnost (»Tekom aprila 1945 so te edinice odšle proti Avstriji«), pri čemer sedaj vemo, da so bili pripadniki divizionu v Prlekiji še tik pred formalno kapitulacijo Tretjega rajha.⁶²

Nadaljnjo usodo policijsko-konjeniškega divizionu je tako težko opredeliti, ne samo zaradi nejasnih

razmer iz zadnjih dni druge svetovne vojne, ampak tudi zaradi prisotnosti drugih kozaških (oziroma konjeniških) enot v nemški službi, ki so se preko slovenskega ozemlja istočasno umikale proti Avstriji. Tu gre predvsem za največjo konjeniško enoto – 15. konjeniški korpus –, ki je v času druge svetovne vojne delovala na območju Kraljevine Jugoslavije ter se aprila in maja 1945 prav tako umikala preko Spodnje Štajerske. Tako je partizanska 14. divizija 10. maja pri Dravogradu zajela in razorožila večje število kozakov (in Nemcev) ter se spopadala z ustaškimi silami. 12. maja se večja skupina ustašev, četnikov in kozakov ni hotela predati 51. (vojvodinski) diviziji⁶³ Jugoslovanske armade⁶⁴ na območju Otiški vrh–Šentjanž. 18. maja sta se na območje Deutschlandsberg–Glinica (*Gleinstätten*)–Ivnik (*Eibiswald*) premaknili 36. (vojvodinska)⁶⁵ in 51. (vojvodinska) divizija Jugoslovanske armade, ki sta od 1. bolgarske armade prevzeli nalogo »čiščenja terena«, tj. razbitih nemških, ustaških in kozaških enot.⁶⁶

Tisti kozaki, ki jih niso zajele sovjetske, bolgarske ali jugoslovanske enote, so se borili vse do 10. maja 1945, ko so na avstrijskem ozemlju dosegli britanske čete v okolici Celovca. Zadnje enote 15. konjeniškega korpusa so se britanskim silam predale šele 13. maja; vse do tedaj so se borile proti napredujočim vzhodnim zaveznikom. Toda pri Britancih so naletele le na kratkotrajno zaščito, saj so jih ti v skladu z jaltskim sporazumom iz februarja 1945 konec maja 1945 predali sovjetskim silam. Višji poveljniki so bili v naslednjih letih obsojeni in usmrčeni, medtem ko je večina kozakov pristala v sovjetskih koncentracijskih taboriščih, *gulagih*, kjer so prav tako umirali oziroma bili izpuščeni po Stalinovi smrti leta 1953.⁶⁷

Zanimiva je tudi navedba iz povojne analize tajne policije o delovanju protikomunističnega četniškega gibanja na tem območju pod vodstvom Jožeta Melaherja-Zmagoslava (1991), da so bili slovenski četniki po podpisu dogovora o sodelovanju z nemškim okupatorjem 30. januarja 1945 podrejeni prav srbskemu policijsko-konjeniškem divizionu, kar pa so poznejša raziskovanja ovrgla.⁶⁸

*Partizani v osvobojenem Ljutomeru leta 1945
(brani Splošna knjižnica Ljutomer, OE Muzej).*

⁵⁹ Novak, *Prlekija*, str. 350–356.

⁶⁰ Novak, *Prlekija*, str. 306; Novak, *Prlekija v NOB*, str. 165.

⁶¹ Kranjc, *Prlekija*, str. 3–4.

⁶² SI AS 220, t. e. 6, »Wehrmacht« in »Reichsarbeitsdienst« (redna nemška vojska in državna delovna služba) in policijske enote (SS) za aktivno borbo.

⁶³ Več o 51. (vojvodinski) diviziji gl. v Savič, 51. *vojvodanska divizija*.

⁶⁴ 1. marca 1945 je bila NOV in POJ formalno preimenovana v Jugoslovansko armado (JA) (Dimitrijevič, *Jugoslovanska narodna armija*, str. 30).

⁶⁵ O 36. (vojvodinski) diviziji ne obstaja samostojno delo, obstajajo pa monografije o treh podrejenih brigadah; gl. Panič, *Tretja vojvodanska NOU brigada*, Mraović, *Peta vojvodanska brigada*, Ninković, *Šesta vojvodanska*.

⁶⁶ Znidarič, *Partizanske enote*, str. 334, 364; Krivograd, *Otroški spomini*, str. 556.

⁶⁷ Newland, *Cossacks*, str. 167–177. Več o prisilni repatriaciji kozakov gl. v Tolstoy, *The Minister*.

⁶⁸ SI AS 1931, OD 3350 Jože Melaher; Zupanič, *Četništvo*, str. 156.

Spomenik padlim med drugo svetovno vojno na Glavnem trgu (osebni arhiv avtorja).

Veliko odprtih vprašanj

Predhodno besedilo, zbrano predvsem na osnovi povojne literature, dokazuje, da so bili pripadniki divizionov vpleteni v številne vojne zločine, tako proti pripadnikom odporniškega gibanja kot (predvsem) civilnemu prebivalstvu. Po vojni so pripadnikom divizionov kolektivno pripisali krivdo za »72 umora, 19 ubijanj talcev, 535 mučenj, 1 posilstvo z umorom, 17 odgonov v taborišča, od katerih žrtev je v taborišču 6 oseb, 9 ropov in požigov«.⁶⁹

Že med vojno je bila na 2. zasedanju Antifašističnega sveta narodne osvoboditve Jugoslavije (AVNOJ), ki je potekalo konec novembra 1943,⁷⁰ ustanovljena Državna komisija za ugotavljanje zločinov okupatorjev in njihovih pomagačev, pozneje pa so bile ustanovljene še komisije posameznih delov Jugoslavije; slovenska Komisija za ugotavljanje zločinov okupatorjev in njihovih pomagačev (KUZOP) je bila ustanovljena 20. februarja 1944 z odlokom predsedstva Slovenskega narodnoosvobodilnega sve-

ta (SNOS) in je delovala do leta 1947.⁷¹ KUZOP je izdala več ovadb glede predhodno naštetih vojnih zločinov, ki so jih zagrešili pripadniki divizionov.⁷² Da so bili ti na slovenskem ozemlju vpleteni v številne zločine, dokazuje tudi dejstvo, da so bili trije nemški policijski častniki iz vrst divizionov uvrščeni na »Seznam največjih vojnih zločincev na Štajerskem«, ki ga je KUZOP sestavil po vojni. Pri tem pa je zanimivo, da so za divizion uporabili drug naziv, in sicer *Polizei-Reiter-Schwadron Alpenland 2*.⁷³

Policijski konjeniški divizion Srbija (*Polizei-Reiter-Abteilung Serbien*) ostaja v slovenskem zgodovinopisju zapisan kot ena izmed mnogih (manjših) vojaških enot, primarno sestavljenih iz nenemških pripadnikov, ki so se med drugo svetovno vojno na slovenskem ozemlju borile proti lokalnemu odporniškemu gibanju, pri čemer pa so se najbolj »izkazale« s številnimi zločini nad lokalnim prebivalstvom.

Prav zaradi majhnosti enote ter malo arhivske-

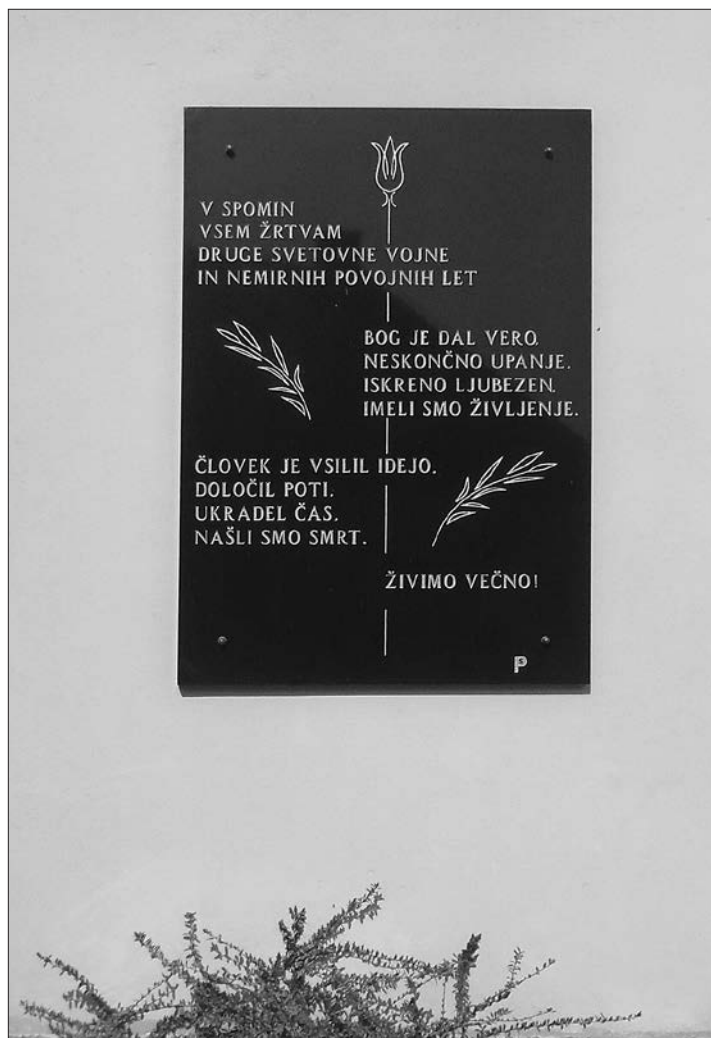
⁷¹ Guštin, Tisk, str. 111.

⁷² Dokumenti so shranjeni v SI AS 1827, t. e. 88.

⁷³ SI AS 220, t. e. 8, »Seznam največjih vojnih zločincev na Štajerskem«, nedatirano. Med odprtimi vprašanji je tudi, ali so Nemci v zadnjih mesecih vojne divizion »Serbien« preoblikovali v eskadron »Alpenland« ali pa so sestavljavci seznama naredili napako in napačno identificirali enoto teh častnikov.

⁶⁹ SI AS 220, t. e. 7, »Polizeireiterabteilung Serbien«, nedatirano.

⁷⁰ Hoare, *The Bosnian Muslims*, str. 181–182.

Spravna tabla na steni prezbiterija župnijske cerkve v Ljutomeru (osebni arhiv avtorja).

ga gradiva (tako iz vojnega kot poveljnega obdobja) je raziskovanje delovanja te enote zelo oteženo, pri čemer je še vedno odprta vrsta vprašanj o njeni prisotnosti na Slovenskem. Posledično bi bilo treba pregledati arhive v Nemčiji, Združenem kraljestvu, Madžarski, Hrvaški, Srbiji in Rusiji, da bi pridobili več podatkov o delovanju te majhne enote.

VIRI IN LITERATURA

ARHIVSKI VIRI

BA – Bundesarchiv, Berlin-Lichterfelde
R19, Chef der Ordnungspolizei.

NARA – National Archives and Records Administration, Washington, D. C.
RG 242, T175, Records of the Reich leader of the SS and chief of the German police.

SI AS – Arhiv Republike Slovenije

AS 220, Komisija za ugotavljanje zločinov okupatorjev in njihovih pomagačev pri Predsedstvu Slovenskega narodnoosvobodilnega sveta, 1939–1948.

AS 1827, Komisija za ugotavljanje zločinov okupatorjev in njihovih pomagačev pri Predsedstvu Slovenskega narodnoosvobodilnega sveta, 1944–1946.

AS 1931, Republiški sekretariat za notranje zadeve Socialistične republike Slovenije, 1918–2004.

LITERATURA

Banny, Leopold: *Schild im Osten: Der Südostwall zwischen Donau und Untersteiermark 1944/45*. Lackenbach: Eigenverlag Leopold Banny, 1985.

Breymayer, Helmut: *Das Wiesel – Geschichte der 125. Infanterie-Division 1940 bis 1944*. Ulm-Langenau: Armin Vaas Verlag, 1982.

- Dimitrijević, Bojan: *Jugoslovenska narodna armija v Hrvatskoj i Sloveniji 1945.–1968*. Zagreb: Despot infinitus, 2017.
- Emri, Evgen in Hribovšek, Mitja: *Prekmurska četa. Prva prekmurska brigada*. Murska Sobota: Obč. odbor Zveze združenj borcev NOV, 1968.
- Ferenc, Tone (ur.): *Quellen zur nationalsozialistischen Entnationalisierungspolitik in Slowenien 1941–1945*. Maribor: Obzorja, 1980.
- Ferenc, Tone: Dnevnik nacističnega funkcionarja na Štajerskem iz poslednjih mesecev vojne. *Časopis za zgodovino in narodopisje* 53, 1982, št. 2, str. 43–97.
- Ferenc, Tone: Kdo je Erwin Rösener. *Delo*, št. 1–4, 4. 1. 1999–13. 1. 1999.
- Ferenc, Tone: *Nacistična raznarodovalna politika v Sloveniji v letih 1941–1945*. Maribor: Obzorja, 1968.
- Ferenc, Tone: Wehrmannschaft v boju proti narodnoosvobodilni vojski na Štajerskem. *Letopis Muzeja narodne osvoboditve LRS*, 1958, št. II, str. 81–156.
- Gelt, Metka: Vpliv Kulturbunda na nemška društva v Mariboru (1930–1939). Maribor, 2011 (tipkopis magistrskega dela).
- Guštin, Damijan: Tisk narodnoosvobodilnega gibanja 1944–1945 o organih za ugotavljanje vojnih zločinov. *Prispevki za novejšo zgodovino* 33, 1993, št. 1–2, str. 111–127.
- Hoare, Marko Attila: *The Bosnian Muslims in the Second World War*. Oxford: Oxford University Press, 2013.
- Hribovšek, Mitja: *Prekmurska brigada*. Ljubljana: Partizanska knjiga, 1975.
- Klanjšček, Zdravko (ur.): *Narodnoosvobodilna vojna na Slovenskem 1941–1945. Tretja izdaja*. Ljubljana: Vojaški zgodovinski inštitut Jugoslovanske ljudske armade in Inštitut za zgodovino delavskega gibanja, 1978.
- Kočjančič, Klemen: The Last Months of the SDK: Srpski dobrovoljački korpus in Slovenian territory during the Second World War. *Vojnoistorijski glasnik*, 2019, št. 2, str. 166–184.
- Krivograd, Alojz: Otroški spomini na prve dni maja 1945. *Časopis za zgodovino in narodopisje* 76, 2005, št. 3–4, str. 551–563.
- Kumm, Otto: *Prinz Eugen: The history of the 7. SS-Mountain Division »Prinz Eugen«*. Winnipeg: J. J. Fedorowicz Publishing, 1995.
- Mlinarič, Janko: *Klopotci niso utihnili*. Ljubljana: Modrijan, 2010.
- Mraović, Nikola: *Peta vojvođanska brigada*. Novi Sad: Institut za istoriju, 1985.
- Newland, Samuel J.: *Cossacks in the German Army, 1941–1945*. London: Frank Cass, 1991.
- Ninković, Živan M.: *Šesta vojvođanska*. Beograd: Vojnoizdavački zavod, 1973.
- Novak, Drago: *Prlekija v narodnoosvobodilni vojni. Prispevek k zgodovini Pomurja*. Murska Sobota: Pomurska založba, 1965.
- Novak, Drago: *Prlekija. 1941–1945*. Ljubljana: Založba Borec, 1987.
- Panić, Radovan: *Treća vojvođanska NOU brigada*. Beograd: Vojnoizdavački zavod, 1980.
- Puconja, Miran: Nekaj drobcev iz časa 2. svetovne vojne na ljutomerskem območju. *Zgodovinski listi* 18, 2010, št. 1, str. 81–93.
- Savić, Sreta: *51. vojvođanska divizija*. Beograd: Vojnoizdavački zavod, 1974.
- Teropšič, Tomaž: Nemško utrjevanje na Spodnjem Štajerskem proti koncu druge svetovne vojne. *Prispevki za novejšo zgodovino* 48, 2008, št. 2, str. 53–70.
- Tessin, Georg in Kannapin, Norbert: *Waffen-SS und Ordnungspolizei im Kriegseinsatz 1939–1945*. Osnabrück: Biblio Verlag, 2000.
- Timofeev, Alexey: *Splintered Wind: Russians and the Second World War in Yugoslavia*. Moscow: Modest Kolepov, 2014.
- Tolstoy, Nikolai: *The Minister and the Massacres*. London: Century Hutchinson, 1986.
- Trifković, Gaj: Operacije Crvene armije u sjevernoj Jugoslaviji 1944–1945. Iz sovjetskih dokumenata. *Vojnoistorijski zbornik*, 2017, št. 2, str. 205–233. DOI: <https://doi.org/10.1080/13518046.2015.1061825>.
- Trifković, Gaj: The Key to the Balkans: The Battle for Serbia 1944. *The Journal of Slavic Military Studies* 28, 2015, št. 3, str. 524–555.
- Truppenkameradschaft (ur.): *»Im Gleichen Schritt und Tritt«: Dokumentation der 16. SS-Panzer Grenadierdivision »Reichsführer-SS«*. München: Schild Verlag, 1998.
- Tuider, Othmar: *Die Wehrkreise XVII und XVIII 1938–1945. 2. Auflage*. Wien: Österreichischer Bundesverlag, 1983.
- Zorko, Andrej: *Wehrmannschaft Štajerske domovinske zveze: Zgodovinski razvoj in organiziranost na Spodnjem Štajerskem 1941–1945*. Ljubljana: Muzej novejše zgodovine Slovenije, 2011.
- Zupanič, Katja: *Četništvo na Štajerskem*. Ljubljana: Študijski center za narodno spravo, 2008.
- Žižek, Aleksander: Slovenci, Vindišarji, Spodnještajerci in banditi. Vloga Štajerske domovinske zveze in tiska – časnikov Štajerski gospodar in Marburger Zeitung – pri indoktrinaciji spodnještajerskega prebivalstva. *Acta Histriae* 15, 2007, št. 2, str. 747–768.
- Žnidarič, Marjan: Partizanske enote in zavezniki v severovzhodni Sloveniji v zadnjih mesecih vojne. *Časopis za zgodovino in narodopisje* 76, 2005, št. 3–4, str. 331–346.

SPLETNI VIRI

Košti, Branko: *Minilo je sedemdeset let od spopada partizanov s kozaki na Žalikovi domačiji v Logarovcih*. 4. februarja 2015:

<https://www.prlekija-on.net/lokalno/9109/minilo-je-sedemdeset-let-od-spopada-partizanov-s-kozaki-na-zalikovi-domaciji-v-logarovcih.html>.

Kranjc, Marijan F.: *Prlekija v uporabi proti nemški okupaciji 1941–1945*:

https://freeweb.t-2.net/Vojastvo/dok/Prlekija_1941-1945.pdf.

S U M M A R Y

“The greatest evil in Prlekija:” *Polizei-Reiter-Abteilung Serbien* in Ljutomer and its surroundings

The contribution analyses the operations of the paramilitary unit within the German occupying army, the mounted police detachment Serbia (*Polizei-Reiter-Abteilung Serbien*), which arrived in Prlekija in October 1944 and remained there until the end of the Second World War. Because the detachment was largely composed of Russian horsemen, the locals dubbed them Cossacks. Due to the weak presence of the resistance movement in the Lower Styrian borderlands, this occupier unit unleashed most of its fury on the local population. Numerous acts of robbery, arson, torture, and murder earned it the reputation of the most criminal unit of the German armed forces in Prlekija during the Second World War. The detachment remained in Prlekija until Germany signed the formal act of military surrender in May 1945. Withdrawing with the rest of the German army, the unit probably broke through to the Austrian side of the border, where the German troops and their collaborators surrendered to the British forces. In congruence with the provisions of the Yalta Agreement, the British handed the captured Soviet citizens over to the Red Army; therefore, a vast majority of the surviving members of the detachment most likely ended up in Soviet camps.

ISSN 0023-4923 (tiskana izdaja)
ISSN 2670-6865 (spletna izdaja)
UDK 94(497.4)